

EDICIJA
DIVOT IZ
ZNAJJA

www.strik.rs

www.strik.rs

NASLOV ORIGINALA
Sarah B. Pomeroy
SPARTAN WOMEN

UREDNIKA
Ljubica Pupezin

RECENZENTKINJA
Lada Stevanović

Copyright © 2002. by Sarah. B. Pomeroy

Copyright © 2021. Štrik, za srpski jezik

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne sme se umnožavati ni u kom obliku bez prethodne dozvole izdavača ili vlasnika izdavačkih prava.

Sara B. Pomeroy

SPARTANKE

PREVELA S ENGLSKOG

Ivana Tomić

BEOGRAD

2021

Za Džekoba, Dinu i Taliju

Sadržaj

Predgovor	9	<u>7</u> SADRŽAJ
PRVO POGLAVLJE: Obrazovanje	15	
DRUGO POGLAVLJE: Supruga	49	
TREĆE POGLAVLJE: Formiranje majki	69	
ČETVRTO POGLAVLJE: Elitne žene	93	
PETO POGLAVLJE: Niže klase	117	
ŠESTO POGLAVLJE: Žene i religija	127	
ZAKLJUČAK: Rod i etnička pripadnost	157	
DODATAK: Izvori za istoriju žena u Sparti	165	
<i>Spartanke: o snalažljivosti patrijarhata i o nadsnalažljivosti žena,</i> Svetlana Slapšak	201	
Bibliografija	211	
Indeks imena i pojmova	225	

Predgovor

Ova knjiga je prva objavljena istorijska studija u potpunosti posvećena ženama iz Sparte¹. Nisam detaljno pisala o Spartankama još od objavljivanja knjige *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*², ali sam nedavno doprinela izučavanju te teme u dvema knjigama grupe autora³. Dok sam pisala kratko istraživanje o spartanskoj porodici⁴, jedan od anonimnih stručnjaka primetio je da *ipak nije bilo žena spartijata*⁵ i tada sam uvidela da je preostalo još mnogo posla.

Zahvaljujući svom nedavnom radu o Ksenofontu i Plutarhu⁶, dvojici najvažnijih izvora o Spartankama, shvatila sam koliko je malo napisano o toj temi, iako su ti autori bili daleko uticajniji od svih ostalih pisaca. Pošto sam na studijama izučavala pismene izvore, često sam se bavila ženama iz helenističkog perioda⁷, a pisanje o Plutarhu uverilo me je da istraživanje treba da proširim i na Grč-

¹ Videti L. Zuckerman, *Spartan Women, Liberated*, *New York Times*, January 1, 2000, 1, 3.

² Objavljena u Njujorku 1975. Ponovo je izašla 1995, ali s novim predgovorom.

³ Elaine Fantham, Sarah B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, Helene P. Foley and Natalie Kampen, *Women in the Classical World: Image and Text*, New York, 1994, Jennifer Tolbert Roberts, Sarah B. Pomeroy, Stanley M. Burstein, and Walter Donlan, *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History*, New York, 1998.

⁴ S. B. Pomeroy, *Families in classical and Hellenistic Greece*, Oxford, 1997.

⁵ Spartijati su stanovnici Sparte koji imaju građanska prava (videti peto poglavlje). Ženski rod od *Spartiates* jeste *Spartiatis*: videti *LSJ* pod Sparte, Lippold, RE3A (Štuttgart, 1929), pod Sparta (die Ethnika), 1280–92, posebno 1283, 1291–92; treba imati u vidu da je ženski rod *Lakedaimonia* veoma redak, *Spartiates* nešto češći, a *Spartiatis* je poetski.

⁶ S. B. Pomeroy, *Plutarch's Advice to the Bride and Groom, and A Consolation to His Wife*, New York, 1999.

⁷ S. B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt*, New York, 1984, Detroit, 1990.

ku iz doba Rima. Ova knjiga sadrži hiljadu godina istorije, ali uprkos tolikom vremenskom rasponu, nije obimna. Sačuvani izvori su malobrojni, mada sam se trudila da iskoristim svaki antički tekst i artefakt u vezi s ovom temom. Izvori o različitim elementima života spartanskih žena nisu jednako raspoređeni. Raspoložemo znatno većim brojem podataka o obrazovanju, rađanju i religiji nego o ostalim aspektima. To se jasno vidi i po veličini poglavlja. Dugogodišnji nedostatak ozbiljnog akademskog izučavanja istorije Spartanci dodatno je umanjio mogućnosti naučnika zainteresovanih za klasičnu i antičku istoriju da iskoriste ranija istraživanja. Od svih knjiga koje sam napisala ova mi je bila najteža. Iako moram priznati da se o ženama iz Sparte malo zna, zapravo ne znamo mnogo ni o spartanskim muškarcima. U poređenju s onim što se zna o Atini, malo je neposrednih dokaza o životu u Sparti. Teško je konstruisati realističnu sliku o pravom životu žena i muškaraca na tim prostorima, ali postoji mnoštvo zapisa o tome kako su ostali Grci doživljavali spartanski način života. Tom temom bave se mnoga savremena naučna istraživanja. Mora se naglasiti da primarni izvori često ne prave razliku između preskriptivnog i deskriptivnog pisanja; a slikovni prikazi takođe bi mogli biti idealistični ili fantastični pre nego realistični. Savremeni istraživači ne slažu se u proceni istorijskih činjenica i podataka koji čine deo *spartanske idealizacije*⁸. Pošto sam ovde navela ove otežavajuće okolnosti, neću ih ponavljati u nastavku knjige. Ipak, moram priznati da, u poređenju s drugim hiperkritički nastrojenim spartanolozima, više verujem primarnim izvorima i smatram da češće odražavaju istinske istorijske situacije nego utopijske fikcije. Sofokle je opisao raznovrsnost i genijalnost ljudske rase. Grčki tekst omogućava nam da ovaj deo prevedemo doslovno i nevezano za rod. Hor kaže:

*Mnoge sile postoje na zemlji, al' nijedna kao čovek silna...
Nad požudom kao mudrost neku ima svoju stvaralačku snagu,
sad zlu hodi, a sad hodi dobru.*⁹

⁸ Videti više u François Ollier, *Le Mirage spartiate*, vol. 1 *Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque du début de l'école cynique* vol. 2, *Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque du début de l'école cynique jusqu'à la fin de la cité*, Paris 1933-43, repr. 1973.

⁹ Sofokle, *Antigona*, 332-33, 365-68, prevod: Miloš Đurić, Rad, Beograd, 1978. *Prim. prev.*

Slike iz XIX veka, reprodukovane u ovoj knjizi, mogu nam poslužiti kao podsetnici da je istorija razgovor između sadašnjosti i mnogih verzija prošlosti.

HRONOLOŠKA ZAGONETKA

Tradicionalni hronološki okvir grčke istorije, koji periode označava kao *arhajski* (oko 750–490. pre n. e.), *klasični* (490–323. pre n. e.) i *helenistički* (323–30. pre n. e.), zasnovan je na političkim promenama koje se ogledaju u vizuelnim umetnostima. Iako je prikladna za većinu grčkih polisa (naročito za Atinu), ta podela ne odražava neke od najvažnijih događaja u istoriji Sparte. Pored toga, ne razmatra ni događaje koji su uticali na žene. U svakom slučaju, taj vremenski okvir nije relevantan stoga što je doprinos Sparte materijalnim umetnostima bio zanemarljiv nakon arhajskog perioda.

Možda su najvažnije za istoriju Sparte bile političke i sociološke promene nakon Drugog mesenskog rata. Krajem VII ili početkom VI veka pre n. e. te promene stvorile su jedinstven spartanski način života. Promene u V i IV veku možda su bile značajne, ali nisu bile praćene naglim raseljavanjima. Glavna prekretnica bio je ishod bitke kod Leuktre (371. pre n. e.), kada su neprijateljske trupe prvi put stupile na spartansku teritoriju, potpuno porazile Spartance i oslobodile Meseniju. Iako su se pojedini Spartanci našli u iskušenju da postanu plaćenici, Sparta je odbila da učestvuje u Aleksandrovim osvajanjima i tako nije bila neposredno pogođena promenama koje su dovele do nastanka helenističkog sveta. Relativna izolovanost Sparte opstajala je do kraja vladavine Agisa IV, koja je počela oko 244. godine pre n. e. Tada je Sparta doživela niz političkih potresa koji su kulminirali porazom od rimskog generala Flaminija 195. godine pre n. e. i pripajanjem rimskoj provinciji Ahaji.

Ovaj pojednostavljeni vremenski sled događaja ne otkriva kako su Spartanci stvarali, menjali i prepravljali sopstvenu istoriju. Sprovedena su dva uspešna programa oživljavanja tradicionalnog Likurgovog ustava i društvenih, obrazovnih i verskih institucija, koje su navodno postojale u ranijim vremenima – prvi u hele-

nističkom, drugi u rimskom periodu. U vreme obe obnove izvori eksplicitno navode poteze preduzete u skladu sa starim običajima i zakonima.¹⁰ Uticaj tih obnova komplikuje zadatak istoričara. Na primer, ako dokazi o autoritetu sveštenice Artemide Ortije pripadaju isključivo rimskom periodu, treba li da pretpostavimo da je imala ista ovlašćenja i u ranijem razdoblju? Spartanci su verovali da jeste (ili su barem želeli da drugi veruju u to). Poznato je da su u rimskom periodu bili ponosni na svoje nasleđe i da su ga ljubomorno čuvali, a nostalgija ih je mogla podstaći na prihvatanje, pa čak i proglašavanje mitova istorijskim istinama, kao i na preuveličavanje vrlina i osobenosti prošlosti svog naroda. Plutarh, jedan od naših glavnih izvora, često nije svestan problema hronologije i zapravo nam o važnim temama (poput braka) pruža kontradiktorne informacije, osim ako ne pretpostavimo da je pisao o praksama koje su se odvijale u različitim periodima. U odbranu Plutarha dodaćemo da je u vezi sa Spartom pisao biografije i filozofiju, a ne istoriju. Iako će o tim pitanjima biti reči kasnije, sada ću ih samo ukratko pomenuti. Kao istoričarka, pokušavam da koristim hronološki pristup, ali pošto su Spartanci sami redigovali svoju istoriju, otkrila sam da je takav pristup nedelotvoran. Zbog toga su nazivi poglavlja u vezi s temama, mada prva tri prate Spartanke kroz životne cikluse. Rasprave o temama date su hronološkim redosledom koliko god je to bilo moguće. Majčinstvo je kao nit koja povezuje sva poglavlja. Uz to treba naglasiti kako vremenska odrednica pre n. e. ili n. e. stoji iza godine isključivo tamo gde je neophodno da bi se izbegla dvosmislenost. Ukoliko nije drukčije navedeno, svi datumi su pre nove ere. Reč Spartanke odnosi se samo na žene najviše klase, iako ću pisati i o drugim ženama koje su živele na teritoriji pod kontrolom Sparte i koje su bile povezane s najvišom klasom.

U skladu sa svojim prethodnicima, klasičnim autorima, pozivaću se na legendarnog zakonodavca Likurga i njegov ustav iako ne tvrdim da je takva ličnost ikad postojala, niti da su spartanski običaji i zakoni bili posledice pojedinačnog stvaralačkog čina. Na isti način ću se odnositi prema Epitadejevoj *rhetri* (zakoniku), bez pretpostavke da je Epitadej ikad postojao.¹¹ Plutarh (*Agis* 5) prenosi da

¹⁰ Npr. SEG XI 626, 2–3. Videti četvrto poglavlje.

¹¹ Tako ga S. J. Hodkinson u *Oksfordskom klasičnom rečniku* (pod *Epitadeus*) opisuje kao fikciju, a u svom radu *The Blind Ploutos? Contemporary Images of the*

je nakon Peloponeskog rata izvesni efor, po imenu Epitadej, predložio retru koja bi dozvolila osobi da pokloni ili prepusti svoj kleros (zemlju) i kuću kome god želi. Ksenofont (*Lac. Pol.* 15) ne pominje Epitadeja, ali primećuje da njegovi savremenici u Sparti više nisu poštovali Likurgove zakone. Ni Aristotel (*Politika*, 1270a15–34) ne pominje Epitadeja. Bez obzira na to da li je Epitadej ikada postojao, velike ekonomske promene koje se za njega vezuju dogodile su se na kraju V veka ili u ranom IV veku (videti četvrto poglavlje). Te promene počele su još ranije, ali su ih dramatični događaji posle Peloponeskog rata ubrzali i istakli. Zahvaljujući njima, ženama je omogućeno da poseduju nepokretnu imovinu. Da bih uspostavila vremenski okvir, u knjizi ću te promene pripisati Epitadejevoj retri, bez zadržavanja na složenom pitanju utvrđivanja tačnih godina.

Drugo je pitanje da li je kult Here u Eleji neposredno uticao na Spartanke. Ne znamo da li su trke u čast Here bile ograničene na lokalne devojke iz Eleje ili su bile panhelenske, poput muških takmičenja u susednoj Olimpiji. Potonja pretpostavka čini se verovatnijom. Kakvi god da su bili tadašnji politički odnosi u Grčkoj, igre su se obično održavale u uslovima privremenog mira,¹² a figurine pobednica pokazuju polunage devojke, što se vezuje isključivo za Spartu. Pošto se samo za njih zna da su se ozbiljno bavile fizičkim vežbama, spartanske žene verovatno su bile najbrojnije među takmičarkama. Budući da im je Eleja bila u blizini, verovatno su najlakše dolazile do Olimpije. Zato ovaj rad obuhvata i raspravu o atletskim događajima vezanim za kult Here u Eleji (videti prvo poglavlje).

Role of Wealth in Classical Sparta, u *The Shadow of Sparta*, A. Powell, S. Hodkinson, London, 1994, 183–222, posebno 207, 214, Epitadej se posmatra kao deo „iluzije”. Hodkinson, *Property and Wealth in Classical Sparta*, London, 2000, 90–94, daje pregled rasprave naučnika o Epitadeju i izmena u zakonima o privatnom vlasništvu. E. Schütrumpf, *The Rhetra of Epitadeus: A Platonist’s Fiction*, GRBS 28 (1987), 441–57, tvrdi da je Plutarhov izveštaj preuzet od Platona (*Država*, 8.555 D–E). Za razliku od njega, J. Christien, *La loi d’Epitadeus: un aspect de l’histoire économique et sociale a Sparte*, RD 52 (1974), 197–221, i Evanghekos Karabelias, *L’epiclerat a Sparte*, *Studi in onore di Arnaldo Biscardi* (Milan, 1982), vol. 2, 469–80, 471–72, ne sumnjaju u postojanje Epitadeja, kao ni u uticaj njegovih reformi. Šta Plutarh kaže o tome, videti Apendiks.

¹² U prvom poglavlju pročitajte o odnosima između Sparte i Elide koji su predstavljali prepreku za učešće Kiniske u trkama konja na igrama u Olimpiji.

Zahvalna sam Memorijalnoj fondaciji Simona Gugenhajma na stipendiji, istraživačima s Koledža Svete Hilde u Oksfordu i Američkoj akademiji u Rimu na gostoljubivosti koju su mi ukazali dok sam istraživala građu za ovu knjigu. Od srca zahvaljujem Tomasu Figeiri, Najdželu Kenelu, Džo En Maknamari, Alanu Šapiru i čitačkoj grupi *Porodična istorija* na komentarima u vezi s rukopisom. Zahvalna sam, takođe, i Georgiji Cuvali za pomoć pri istraživanju, Dejvidu van Tejloru za savete u vezi s računarima i još jednom Anđeli Blekburn za velikodušnu i odmerenu pomoć u uređivanju.

Obrazovanje

ISTORIJA DETINJSTVA

U savremenom zapadnom svetu, obrazovanje je obavezno i nastavni program propisuju državne vlasti koje proveravaju njegovu efikasnost ispitujući učenike, profesore i udžbenike. U antičkom dobu, najčešće su samo roditelji bili odgovorni za obrazovanje i vaspitanje dece. U Atini je bilo malo spoljnog nadzora: dečaka bi u različitim životnim dobima ispitivali pripadnici plemena njegovog oca.¹ Nasuprot tome, nije bilo nikakvog spoljnog nadzora nad odgajanjem devojčica jer je skromna, lepo vaspitana mlada žena bila skrivena od oka javnosti. Boraveći kod kuće s majkom i drugim ženama iz domaćinstva, devojčica bi učila sve veštine koje će joj biti potrebne kad odraste. Obučena u dugu haljinu, igrala bi se lutkama i malim životinjama i tako učila da brine o drugima i radi u domaćinstvu.

Svaka dobro uređena država, koja se razvija kao posledica sve-snih postupaka i zakonodavstva, usvaja i unapređuje vaspitanje i obrazovanje dece visoko vrednujući te društvene potrebe. Obrazovanje je deo društvenog sistema koji konstruiše svaku ulogu u njemu – roditelja, učitelja i učenika. Sparta je bila jedina država s obrazovnim programom i za dečake i za devojčice, od ranog detinjstva. Obrazovanje je najvećim delom bilo prepušteno Spartan-cima, ali znamo i da su pozivali nekoliko stranaca da podučavaju

¹ Sarah B. Pomeroy, *Families in Classical and Hellenistic Greece*, Oxford, 1997, 141–142, passim.

mlade.² Pesnici su bili najugledniji učitelji u staroj Grčkoj. Nije bilo putujućih žena pesnikinja: očito je da su spartanske vlasti smatrale da je obrazovanje vredno i da nema razloga da se brinu ni oko kakvih neprikladnih veza između muškarca učitelja, poput Alkmana, i učenika oba pola.³ Alkmanovo poreklo nije bilo nepremostiva prepreka za njegov učiteljski poziv, iako kažu da je bio Liđanin ili da su mu roditelji bili robovi (videti dodatak). Najstariji pouzdani podaci o zvaničnom obrazovanju devojčica datiraju iz arhajskog perioda i protežu se sve do klasičnog doba. U helenističkom periodu napušten je tradicionalni obrazovni sistem za devojčice i dečake. Kleomen III oživeo je obrazovni program za dečake (*agoge*). Ne možemo sa sigurnošću reći da li je ponovo uspostavljen i program za obrazovanje devojčica, ali postoje nagoveštaji da su i one bile uključene, mada ovoga puta dobrovoljno, a ne po zakonu. Nakon završetka Kleomenove revolucije, *agoge* su nastavile rad sve dok ih Filopemen nije ukinuo 188. godine. U rimskom periodu ponovo su uspostavljene, i to u arhaizovanom obliku. U to vreme država je nadgledala obrazovanje devojčica uz pomoć *gynaikonomosa*.⁴

U Sparti arhajskog i klasičnog doba devojčice su vaspitavane da postanu majke kakve su potrebne državi, baš kao što su dečaci obučavani da postanu vojnici. Obrazovanje dečaka bilo je neuporedivo komplikovanije od veština koje su devojčice morale da usvoje. Dečaci su napuštali svoje domove da bi savladali tehnike preživljavanja i veštine koje će im biti potrebne kad postanu hopliti. Sve vreme posvećivali su obrazovnom programu i podsticali ih da se međusobno takmiče. Stariji dečaci i odrasli učitelji često su ih ispitivali i ocenjivali im spremnost (Xen. *Lac. Pol.* 2.2.4.1–6, Plutarh, *Likurg*, 16, 18). Obrazovni sistem namenjen devojčicama bio je usmeren na

² Terpandar, Stesihor i drugi pesnici radili su u antičkoj Sparti: Arist. fr. 551 prir. Gigon, *Plut. Mor.* 1134b, *Athen.* 14.635e.

³ Alkman je priznao da ga zanimaju žene. M. Davies, *Poetarum Melicorum Graecorum Fragmenta*, vol. 1, Oxford 1991, 34, 59a, u daljem tekstu PMGF. U nastavku pročitati o Megalostrati, za koju se ne kaže da je bila Alkmanova učenica.

⁴ Više podataka o ovoj temi videti u istraživanju: Nigel Kennel, *The Elite Women of Sparta*, radu pročitano na godišnjem okupljanju Udruženja američkih filologa, 28. decembra 1998; apstrakt objavljen u publikaciji *American Philological Association 130th Annual Meeting; Abstracts*, 84. U ovom članku autor je manje sklon da poveruje u dokaze o agogama za devojčice u rimskom periodu nego što je to bio u knjizi *The Gymnasium of Virtue: Education & Culture in Ancient Sparta*, Chapel Hill, North Carolina, 1995, 46.